

УКРАЇНСЬКИЙ ГОГОЛЬ

Гоголь – геніяльний, всесвітньо відомий письменник-мислитель. Він суттєво збагатив не лише вітчизняну, а й російську культуру, переніс у неї сковородинівську філософсько-екзистенційну традицію, підготував духовний ґрунт для появи титанічної постаті Ф. Достоевського. Завдяки Гоголю Україна стала відома й популярна практично на всій планеті.

І в долі, й у творчості письменник яскраво виявив характерне для романтизму бачення світу як клубка трагічних суперечностей. Сергій Єфремов влучно наголошував: "Гоголь. Трудно, здається, вишукати серед історичних осіб другу більш дисгармонійну постать, так вигадливо сплетену з позверхових та внутрішніх суперечностей і контрастів, як він,.. Тупий школяр – і геніяльний письменник; великий гуморист, сміхотун та вигадник – і не менший песиміст,.. прихильник особистого морального самовдосконалення – і джерело протесту проти громадського ладу, українець, що з пієтизмом та любовію ставився до рідного краю, – і виключно російськомовний письменник".

Помічаючи насамперед дисгармонійність у собі і в душах інших людей, у суспільстві, Гоголь понад усе прагнув цілковитої гармонії (сонця, світла) для себе, свого народу, людства. Це основна суперечність світобачення, яка згодом стане для митця фатальною. А виростає вона уже з самого його походження.

Народився майбутній майстер слова 1 квітня 1809 р. у родині дрібномаєтного шляхтича Василя Гоголя-Яновського. У роду Яновських були і священики, і козацькі старшини, Миколин дідусь Панас – миргородський полковий писар, один з його предків – гетьман Іван Скоропадський, інший – переяславський полковник Василь Танський.

Раннє дитинство хлопчика минало у родовому маєтку у селі Василівка (Яновщина) на Полтавщині. А ще в селі Кибинці. Тут були володіння родича Гоголів, фактично головного урядовця (державного секретаря) імперії Дмитра Трощинського (якийсь час московські царі призначали на найвищі посади вихідців з козацької старшини, щоб убезпечитися від надто зарозумілих та схильних до двірцевих переворотів своїх дворян). Вийшовши у відставку, можновладець переніс у Кибинці весь блиск столичного життя. Його палац і парк прикрашали справжні шедеври живопису та скульптури. У маєтку діяв театр, на вистави якого з'їжджалося все полтавське дворянство на чолі з губернатором. Не випадково Кибинці називали тоді "українськими Атенами". Дмитро був нащадком гадяцького полковника Степана Трощинського і все життя зберігав якийсь національний сентимент. Дочка Капніста згадувала: «Він часом просив гостей заспівати знану малоросійську пісню про чайку, яка алегорично представляє Україну птицею, що звила гніздо на перехресті

доріг... Слухаючи цю пісню, поважний Трощинський прикривав очі долонею й плакав». Аналізуючи цю ситуацію О. Гриценко слушко зауважує: «Справді, доволі зручна позиція – плакати над безталанною Україною, слухаючи малоросійських пісень у своєму неозорому, малоросійському-таки маєткові, одержаному за заслуги перед імперією».

Батько Гоголя Василь Панасович працював управителем маєтку Трощинського, зокрема був директором і актором театру. Написав для нього кілька комедій українською мовою ("Простак", "Собака-вівця", "Роман з Параскою"). Дружив з письменниками, патріотично налаштованими дворянами – І. Котляревським, В. Трощинським, В. Капністом, з майбутніми декабристами. Отже, малий Миколка ріс в пошані до козацької старовини, народних традицій, у середовищі творчих, культурних, передових людей того часу.

Освіту хлопець здобував протягом 1821 – 1828 рр. в елітній Ніжинській гімназії вищих наук – українському відповіднику столичного Царськосільського ліцею. В гімназії панував російсько-імперський казенний дух. Але й тут Гоголь залишався собою: зачудовано вивчав світову літературу, мистецтво, вітчизняну історію, збирав фольклор, упорядковував словник української мови, придивлявся до народного побуту, звичаїв, традицій. Вирізнявся веселою, компанійською натурою, завше вмів розсмішити однолітків чи захопити цікавою історією, грав комічні ролі в аматорському театрі. Наслідуючи улюблених авторів, сам почав писати – вірші, поеми, п'єсу, навіть повість. Користувався загальноприйнятою тоді в українських культурних, дворянських колах літературною мовою – російською. А от жартівливі вірші, епіграми складав по-українськи. Робив це постійно і так вправно, що товариші прозвали Миколку "рифмачем".

Жити для романтичного юнака означало стати кимось достойним і славетним, невтомно працювати заради людства, "задня щастя громадян". Тому якийсь час він мріяв присвятити себе юриспруденції, щоб зсередини боротися з "неправосуддям". Але потім знайшов інший, ефективніший засіб для втілення своєї місії – слово.

Згодом Дмитро Чижевський наголошував: "Ціллю творчости Гоголя було оживити душі, роздмухати у людини жар у душі, де він починає загасати, показати, що прекрасна душа є природно-прекрасною метою для людини".

Завершивши навчання, Гоголь, як і тисячі інших здібних молодих українців, подався підкоряти столицю. З цього рішення, очевидно, й почалася низка трагічних суперечностей у долі митця: щиро люблячи Україну, він фактично назавжди добровільно залишає її.

Перший петербурзький досвід виявився невдалим. 1829 р. юний початківець видає під претензійним псевдонімом В. Алов поему "Ганц Кюхельгартен" – явне наслідування німецьких романтиків. І публіка, і критика сприйняли книжку скептично. Розчарований Гоголь скупив на

останні копійки недопродані примірники і спалив їх (пригадаймо схожі марні намагання Г. Квітки утвердитися в російській літературі).

Після даремної спроби стати актором Микола змушений задовольнятися роботою дрібного чиновника про різних відомствах. Одначе впертий козацький нащадок не залишає намагань добитися успіху й визнання. Як уже мовилося, у цей час набуває популярності романтизм з його увагою до екзотики та фольклору. На початку століття з'являється друком кілька захоплених описів України російськими мандрівниками. Поетичний, таємничий, оповитий фольклорною фантастикою й демонологією образ далекої Батьківщини створюють старші українські письменники, що оселилися в Петербурзі: Василь Наріжний ("Слов'янські вечори", "Бурсак", "Запорожець"), Антін Погорільський ("Двійник, або Мої вечори в Малоросії"), Орест Сомов ("Русалка", "Казка про скарби"). Поступово зацікавлюються українськими темами й росіяни – О. Шаховський, О. Пушкін, К. Рилєєв.

Гоголь радо підхопив цю традицію, адже ще такі свіжі, яскраві його спогади про рідний край, так ятрить серце ностальгія в чужому, непривітному місті. Отож, 1830 р. з'являється в журналі "Атечественніє запіскі" повість "Басаврюк" (пізніше переназвана "Вечір проти Івана Купала"). Нею Гоголь започаткував двотомний цикл повістей та оповідань "Вечори на хуторі біля Диканьки" (1831-1832). Обидві книги викликали захоплення й українських, і російських читачів, критики одностайно визнали молодого Гоголя першорядним майстром слова. Переважно відзначали його талант гумориста, лірика у змалюванні природи й людських почуттів, його глибоку обізнаність з українською мітологією.

Але митець намагався не просто захопити екзотикою, посмішити, розчулити публіку чи настрашити розповідями про чортів, упирів, русалок, відьом, чаклунів (переважно з такими настановами бралися за українські теми його попередники). Гоголь же поставив перед собою значно серйознішу мету, яку далеко не всі і не одразу зрозуміли – художньо осягнути й відкрити читачам суть української національної душі, самої людської природи, корені добра і зла. Через те у "Вечорах..." звичне переплітається із незвичайним, дійсність – зі сновидіннями й мітами. Такі невидимі глибини людського й національного духу, напевно, інакше й не розкриєш.

Український світ Гоголя світлий, сонячний, енергійний, злитий з чудовою природою, безоглядний, веселий у radoщах і святкових розвагах, пристрасний, ніжний, відданий, дещо наївний у стосунках, сміливий і непримиренний у боротьбі з темрявою.

Зло містичне і людське письменник представляє, за народною традицією, в образах чортів та іншої нечисті. Воно в цьому гармонійному, сонячному світі безпорадне і навіть смішне.

Усю силу свого титанічного таланту Гоголь зосередив на тому, аби відкрити читачеві сучасному, російському, світовому споконвічний український шлях до щастя через любов і гармонію.

Лише два твори циклу закінчуються трагічно, моторошно – "Вечір проти Івана Купала" і "Страшна помста" – тому, що тут герої не відкидають зло, а піддаються йому.

У повісті "Страшна помста" Гоголь розкриває основну ідею християнської та української народної етики: не можна мстити, за зло відповідати злом, бо тоді зло замикається в коло – стає нескінченним і неперможним.

Повість прочитується не лише в загальнолюдському, а й у національному ключі: Гоголь підкреслює, що братовбивство є механізмом українського самознищення.

Щоправда уже в "Страшній помсті" виявилася традиційна згодом гоголівська двозначність. Поміркуйте над кінцівкою твору. Бог (як персонаж повісті) чинить, з одного боку, за старозавітною логікою, згодившись зреалізувати моторошний Іванів план помсти; з іншого – за новозавітною, позбавивши лютого месника Царства небесного. Це – закономірні протиріччя духовного становлення митця.

Ще не раз Гоголь повертатиметься до вирішення проблеми, чи можна навіть заради добра вдаватися до насильства, висловлюватиме двоїсті, суперечливі підходи (зокрема у повісті "Тарас Бульба"). Аж поки в останніх творах наважиться сказати, що наблизився до розуміння "людинолюбного закону Христового", котрий велить "понад усе прощати й любити".

Гармонію, життєву силу письменник бачить у старих часах та в здоровому традиційному народному світі. В сучасному ж українському цивілізованому середовищі (серед поміщиків і чиновників) панує байдужість, дріб'язковий егоїзм, духовне гниття. Підкорившись колись ворожій імперії, українська еліта катастрофічно деградує, поринає у тьму. Про це йдеться у повісті "Іван Федорович Шпонька та його тітонька".

Тому навіть у найбільш життєрадісних творах Гоголя зринають несподівано сумовиті нотки (зверніть увагу, наприклад, на кінцівку "Сорочинського ярмарку").

Як уже мовилося, перша книжка "Танц Кюхельгартен", у якій Гоголь намагався показати чуже й малознане німецьке життя, потерпіла провал. Навчений гірким досвідом, письменник у "Вечорах на хуторі біля Диканьки" змалював прекрасно відомий, рідний і дорогий його серцю український світ, зіперся на вітчизняну фольклорну й літературну традицію. Це переконливо засвідчують бодай епіграфи до всіх XIII розділів повісті "Сорочинський ярмарок". Це – уривки з українських народних пісень, батькових комедій, «Енеїди» І. Котляревського, байки П. Гулака-Артемовського.

Доторкнувшись до рідної землі, Гоголь, мов Антей, здобув неймовірні творчі сили. Одразу після виходу "Вечорів..." він, ще зовсім молодий чоловік, став одним з найпопулярніших літераторів України та й усієї імперії.

Окрилений успіхом, Гоголь поринає у вир творчої й наукової праці. Влітку 1832 р. відвідує Україну, понад два місяці живе в рідній Василівці, відновлює гармонію в серці, ще ретельніше вивчає мову, побут, звичаї, фольклор, душу свого народу.

У ці роки митець задумує статтю про народні пісні, студіює літописи, збирає матеріали для шеститомної історії України, розпочинає роботу над романом "Бранець", друкує кілька розділів з роману "Гетьман" – про славного козацького ватажка Остряницю, виношує задум роману про І. Мазепу. У статті "Погляд на утворення Малоросії" (1834 р.) твердить, що українці – окремих народ, цілком відмінний за характером від російського.

Новим імпульсом для Гоголя послужили знайомство й щира дружба з М. Максимовичем. Друзі захопилися ідеєю відкриття у Києві університету (це й сталося 1834 р.). Бачили його найпотужнішим центром рідної культури, у який запросять викладати авторитетних українських науковців, розпорошених по різних куточках імперії. Гоголь гаряче переконував владу призначити не кого іншого, а М. Максимовича ректором нового університету. А він сам планував викладати там історію.

Ось кілька уступів з листів М. Гоголя до М. Максимовича: "Жаль мені дуже, що Ви хворієте. Киньте справді кацапію та їдьте в Гетьманщину. Я сам думаю це зробити й на другий рік махнути звідси. Дурні ми справді, як добре розміркувати. Задля чого й кому ми жертвуємо всім?" ... Тепер я взявся за історію нашої єдиної, бідної України... Мені здається, що я напишу її, що я скажу багато того, чого переді мною не говорили..."

"Дякую Тобі за все: за листа, за думки в ньому, за новини й інше. Уяви собі, я теж думав туди, туди! У Київ, у старий прекрасний Київ! Він наш, він не їхній (себто не росіян. – В. П.). Там або навкруги нього відбувалися події старовини нашої" (з рос.).

На хвилі духовного піднесення Гоголь пише і видає (1835 р.) продовження "Вечорів..." – збірку повістей "Миргород". Її читачі сприйняли зі ще більшим захватом. У новій книзі автор розвинув і поглибив три основні теми попереднього циклу:

- духовно багата, героїчна натура українського народу ("Тарас Бульба");
- осмислення природи зла ("Вій");
- занепад української провідної верстви ("Повість про те, як посварився Іван Іванович із Іваном Никифоровичем", "Старосвітські поміщики").

Особливо вразила сучасників і до сьогодні продовжує запалювати патріотизмом нащадків історична повість "Тарас Бульба".

Переважає більшість авторів, що писали тоді про минуле, намагалися якомога точніше відтворити конкретні історичні події та їх учасників. Гоголь же вирішив узагальнено передати лицарський дух козацтва, взявши за взірць наші думи й історичні пісні. Так створився справжній український героїчний епос, на думку критиків, "картина, гідна

Гомера". Цим твором письменник закликав українців ставати на шлях не Шпоньок чи двох Іванів, що марнують життя у дріб'язковій гризні, а Тараса Бульби. За віру й волю, за Україну цей лицар без вагання жертвує усім, навіть родинними почуттями (убиває сина-зрадника), навіть власним життям (сцена Тарасової загибелі у вогні). Це був перший після "Енеїди" І. Котляревського гімн козацькому лицарству.

Творчість Гоголя (насамперед "Тарас Бульба"), поруч з писаннями інших українських авторів, надихнула на поетичне слово молодого Т. Шевченка. За прикладом Гоголя Шевченко створив (у поемі "Гайдамаки") образ Івана Гонти – лицаря, що жертвує навіть своїми дітьми в ім'я України. Образи Тараса Бульби й Івана Гонти стали взірцями для багатьох поколінь українських патріотів: січових стрільців, вояків армії УНР, Української повстанської армії.

Як наголошує Валерій Шевчук: "Своєю українською творчістю письменник прагнув подати образ українського народу таким, як він його бачив, у різних вимірах: по-перше, в його духовній іпостасі: зі звичаями, обрядами, віруваннями, святами, світом фантазії, поєднаним із реалікою; по-друге, в його героїчній історії ("Тарас Бульба"); відтак циклом побутових українських повістей ніби протиставляв героїчному минулому мімікрійно-дрібне сьогодення, яке прийшло тоді, коли Україна свою героїчність утратила".

Більшість мрій і задумів в умовах деспотичної імперії Гоголю не вдалося здійснити. У Київ письменника так і не пустили. Добре знаючи українофільські настрої обох ініціаторів створення Київського університету, цар сказав: "Вистачить там і Максимовича". Сам же університет, за урядовою програмою, відкрився для зросійщення Правобережної України (хоча патріотична інтелігенція все-таки згуртується у ньому і через кілька років створить таємне Кирило-Методіївське братство). Гоголя натомість призначили викладачем Петербурзького університету (1834 р.). Наступного року він залишив університет, розуміючи, що це зовсім не та справа, про яку мріяли з М. Максимовичем. Отже, своїм лукавим рішенням цар обрубав культурні зв'язки митця з Батьківщиною.

Гоголя також щодалі більше розчарувала своєю оспалістю, пристосовництвом, безкультур'ям тогочасна українська еліта. Здавалося, рідна нація не має вже перспектив для самостійного духовного життя, поступу, невблаганно розчиняється у російському морі.

З іншого боку, добре усвідомлюючи геніальність Гоголя, його все наполегливіше затягувала у своє середовище й імперська влада, і російська культурна еліта. Найбільше зусиль для зросійщення митця приклали А. Пушкін, В. Жуковський, Н. Погодін, В. Белінський, С. Аксаков. Небайдужому до слави письменникові така увага імпонувала. Особливо прислухався до порад О. Пушкіна, якого буквально обожнював за неповторний талант.

Якщо підсумувати, Гоголь не знайшов рівноваги між національним і загальнолюдським (християнським). Одним пожертвував заради іншого і цим обікрав свою душу. Та ще й християнство, як колись І. Вишенський, ототожнив з православ'ям, а те – виключно з російською церквою. Відтоді зникли світло, гармонія, весела усмішка з Гоголевих творів, натомість з'явилися темрява, сарказм, трагізм.

Очевидно, для самозаспокоєння він придумав таку собі ілюзорну наднацію, надвітчизну – "Русь", котра, на його думку, як матрешка, вміщає в себе й Україну, й Росію, й деякі інші слов'янські народи. Цій "Русі" митець прагнув служити, але фактично то було служіння російській нації й культурі, розчинення у них всього українського.

У будь-якому разі після "Миргорода" майстер ніби відвертається від України, натомість починає активно розробляти російські теми – у петербурзьких повістях ("Ніс", "Шинель", "Невський проспект", "Записки божевільного"), комедії "Ревізор", у поемі "Мертві душі", інших творах.

1842 р. виходить друга, доповнена і змінена редакція "Тараса Бульби". У ній замість топоніму "Україна" з'являється абстрактне "Русская земля", козаки-запорожці уже представляють не українське лицарство, а "русскую силу", "русский характер", "русскую душу", християнство ототожнюється тільки з "православной русской верой", нарешті, Тарас Бульба у передсмертному зверненні до козаків несподівано прославляє "своего русского царя", який нібито незабаром підкорить увесь світ.

Російська еліта дружно заохочувала ці зміни. Імператор особисто виділяв письменникові кошти під час його закордонної поїздки. В. Белінський захоплювався тим, що в "Мертвих душах" Гоголь "цілковито відмовився від малоросійського елемента і став російським національним поетом у всьому значенні цього слова" (з рос.).

Проте ця перемога над Гоголем виявилася далеко не однозначною. Звернувшись до російсько-імперського світу, письменник абсолютно чесно показав його таким, яким побачив з українських позицій – темним, деспотичним, жорстоким, "мертвотушним". Звичайно, це не була поверхова, суто публіцистична критика конкретного суспільного устрою. І на новому матеріалі митець продовжував пошуки вічної, божественної гармонії як основи буття (однаке не знаходив), розкривав найглибші таємниці людської душі, основні, понадчасові механізми зла. Тому й залишається він злободенним, популярним, авторитетним у різні епохи в усьому світі.

Отже, перейшовши в російську літературу, Гоголь не заходився прославляти імперію, чого від нього чекали петербурзькі покровителі, а казав страшну правду про неї, кинув їй виклик (знову разюче протиріччя). І це обурило багатьох великодержавно налаштованих росіян.

Особливо жорстоких цькувань зазнали "Ревізор" і "Мертві душі". Болісно переживаючи звинувачення, Гоголь тяжко занедужав, 1836 р. виїхав за кордон, де пробував з перервами цілих 12 років (більшу частину часу – в сонячній, такій схожій на Україну Італії).

Пекуча Гоголева правда, звичайно ж, була ліками для росіян, хоч і надто гіркими. Але для тих, хто прагнув духовного оздоровлення своєї нації (таких було і є багато, звідси масове визнання письменника у цій країні). Інші ж, для яких імперія понад усе, оцінювали ці ліки як отруту. Згадаю для прикладу два характерні судження.

Філіп Вігель (чиновник, сучасник Гоголя, відомий мемуарист): "Малорослий малорос... Не вивівши на сцену жодної чесної російської людини, він виставив нас на вселюдський посміх в особах більше вигаданих наших губернських та повітових чиновників. І за це, о Боже, половина Росії проголосила цього циніка великим (з рос.)".

Сергій Венгеров (один з найавторитетніших дослідників російської літератури XIX ст.): "Найбільш малоросійське у Гогол... – загальне ставлення до російської дійсності. Адже у Гоголі жодної краплини любові до того життя, яке він так нещадно зобразив... А ось для Малоросії, для малоросійського побуту, для малоросійської природи, для малоросійської історії, для Тараса Бульби Гоголь мав у своєму серці невичерпне джерело любові й поблажливості. Україну Гоголь огорнув поетичною габою, а Росія для нього одна лиш бридота запустіння, мертве царство мертвих душ... Гоголь ставився до російської дійсності прямо як іноземець" (з рос.).

На цьому тлі вельми показова еволюція поглядів на Гоголя російського філософа Васілія Розанова. Як і інші російські націогалісти, монархісти, він насторожено ставився до цілковитого критицизму письменника щодо імперії. І тільки 1918 р., перед самою смертю, побачивши й переживши всі жахи революції, філософ визнав: «Революція нам показала и душу русских мужиков... Вообще – только революция и – впервые революция оправдала Гоголя». В іншому творі Розанов каїться перед Гоголем: «Целую жизнь я отрицал тебя в каком-то ужасе, но ты предстал мне теперь в своей полной истине». Ось така оцінка геніяльного провидництва митця.

Попри всі духовні метання, Гоголь завжди залишався українцем. Любив готувати українські страви для дружніх вечірок, часто співав українських пісень, танцював гопак, у товаристві не раз переповідав наші легенди, анекдоти, думи. Що значно важливіше: за свідченнями М. Максимовича, вважав себе українським письменником, який пише поросійськи. Наприкінці 1830-х створив (а потім спалив) п'єсу з історії запорізьких козаків "Виголений вус".

Прибувши 1846 р. на курорт Карлсбад для лікування, письменник так зареєструвався у книзі визначних пацієнтів: "Пан Микола Гоголь, українець, що живе у Москві, автор кількох російських комедій" (з франц.).

На початку ХХ ст. авторитетний російський філолог, професор І. Мандельштам, аналізуючи стиль Гоголя, дійшов висновку, що мовою його душі була українська. Це виявляється не тільки в лексиці, а навіть у синтаксисі, – думав він по-українськи, а тоді, пишучи, перекладав на російську.

Знову й знову постає сакраментальне запитання: то чий же письменник Гоголь?

До революції переважна більшість і наших, і російських читачів, дослідників розглядали Гоголя насамперед в українському літературному контексті. В комуністичну ж епоху імперія цілком присвоїла письменника собі Символічно виглядає напис на пам'ятнику в Москві: "Великому руському художнику слова Н.В. Гоголю от правительства СССР". І лише зараз починаємо вивчати Гоголя не як зарубіжного, а як нашого, українського генія, хоча важко переоцінити його внесок і в російську культуру.

Найбільш виваженою видається у цьому плані позиція Валерія Шевчука: "При національній атрибуції (визначенні приналежності. – *В.П.*) того чи іншого письменника треба зважати не тільки на те, якою мовою він писав, а передусім, про кого, як і для кого творив. Так, коли громадянин Речі Посполитої чи Росії писав про українців як про свій народ без чужинецького упередження та відчуження, і його творчість значною чи певною мірою увійшла в контекст української культури, він письменник – український, незважаючи на те, якою мовою писав. Коли ж письменник так само писав і про народ панівний, польський чи російський, і тим увійшов у ті літератури, то творчість його стає міжнародною і нею користуються обидва народи відповідно до своїх контекстів.

У такий спосіб легко вирішити довголітню суперечку: чи був Гоголь письменником українським чи російським? Кожному зрозуміло: вийняти його творчість з української літератури та й українського літературного процесу – річ немислима: і "Вечори", і "Миргород" із "Тарасом Бульбою", безсумнівно, твори українського контексту. Але мав рацію і Федір Достоєвський, говорячи, що ціле покоління російських письменників вийшло із "Шинелі" Гоголя, і це справді так, бо Гоголь творив і в контексті російської літератури, отже був не тільки українським, а й російським письменником".

Професор Микола Корпанюк слушно додає: "Говорячи, що Микола Гоголь – один із найгеніальніших національних класиків і духовних світочів, переконаний, що він, окрім нас, українців, належить і російській культурі, якій надав виразно демократичного спрямування, вивів її зі шляху монархічно-підданського на загальнолюдський. У цьому і його, і наша сила, бо Україна споконвіку добрий ангел Божий у цивілізаційному русі людства".